

S Z E M L E

Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon

Szerkesztette KONTRA MIKLÓS. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 371 + melléklet

1. A kötet jelentős részét – az 1–7., valamint a 9. fejezetet – KONTRA MIKLÓS írta, a 8.-at (alfejezetek szerint) PLÉH CSABA, ANGELUSZ RÓBERT, TARDOS RÓBERT és TERESTYÉNI TAMÁS. Amikor szerzőt említek a későbbiekben, akkor ez a fő szerzőre és szerkesztőre, KONTRA MIKLÓSRa értendő, a többi szerzőt mindig a nevével említem. A könyv az „Osiris tankönyvek” sorozatban jelent meg.

2. A szűkebb szakmai közvélemény számára ma már elfogadottnak tekinthető az a vélemény, hogy a XX. század harmadik évtizedével a magyar nyelv történetének új korszaka kezdődött el. A korszakhatár közvetlen összefüggésben van a magyar nyelv státusában és geolingvisztikai-geopolitikai helyzetében beállott változással és azzal, hogy ettől kezdve, ennek következtében megváltozott a nyelvi mozgás jellege és iránya. Az csak valószínűsíthető, hogy a századvégi magyarországi rendszerváltással és az általános európai változásokkal szintén új korszak kezdődik. Ennek perspektívájáról és következményeiről ma még korai volna bármiféle értékelést mondani. Tény azonban, hogy minden olyan „pillanatfelvétel”-nek, amely a nyelvi mozgásokat éppen a nagy változások körüli időben rögzíti, viszonyítási alapként is különleges jelentősége van. Ilyen, utólag szerencsésnek mondható „pillanat” volt 1988, amikor a KONTRA MIKLÓS szerkesztette kötet alapjául szolgáló adatfelvétel történt. A munka értékét így eleve megnöveli az, hogy a benne foglalt elemzések összehasonlítási alapot nyújtanak a magyarországi magyar nyelv változatainak és változásainak későbbi vizsgálatához. Hiba volna természetesen a nyelvi változást közvetlenül az ideológia, a politika fordulatával összekapcsolni. De itt másról van szó, többről van szó. Arról mindenképpen, hogy a rendszerváltással és a később bekövetkezett európai integrációval megnő a mobilitás, változik a társadalmi rétegződés, átrendeződnek a nyelvi környezetek (más nyelvek fokozottabb jelenlétével), változik az oktatási rendszer és az oktatás tartalma a nyelv(ek) vonatkozásában is, más dimenzióba kerül centrum és periféria kapcsolata, kölcsönhatása (a külső régiókkal elsősorban).

3. A cím a legtöbb esetben általánosít. Ez erről a könyvről is elmondható, hiszen nyelv, nyelvhasználat, társadalom és ezek összefüggései – akár egy szinkrón leírás keretében – messze meghaladják egy ilyen vállalkozás lehetséges határait. Ennek az időszaknak és minden korszaknak a nyelvhasználatát alapvetően jellemzik például az egyéni és a társas lexikális és frazeológiai korpuszok, az ezeken belüli gyakoriságok (kulcsszavak és divatszók), a stílári regiszterek (pl. a szlengek), az általánosabb értelemben vett, jellemző beszéd mód (eufemizálás, perszonális és pozicionális beszéd mód viszonya stb.). A szerző ennél konkrétabb, de nem kevésbé igényes célokat tűzött maga elé: a magyarországi magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződésének feltárását, a különféle nyelvi formákhoz kapcsolódó társas jelentések megállapítását és a nyelvi változások vizsgálatát. Tudatában van természetesen annak, hogy a változók alapján végzett változatvizsgálat (a nyelvi és társadalmi rétegződés vizsgálata) nem nyújt kellő alapot a változások megítéléséhez. Ahhoz viszont igen, hogy empirikusan feltárhassa adott változók esetében az explicit és implicit norma érvényesülését, a nyelvhasználat és a társadalmi rétegződés mélyebb és árnyaltabb összefüggéseit, az esetenkénti túlszabályozással együtt járó hiperkorrekciót és stigmatizálást.

Noha a szerző az elméleti diszkusziókat és az elméleti általánosításokat később elvégzendő feladatként jelöli meg, ez nem jelenti azt, hogy a könyv fejezeteiben leírt vizsgálatnak ne lennének

meg a szilárd elméleti alapjai, ne tükröznének határozott nyelvszemléletet. Ennek első lépése a szerző elhatárolódása attól, amit nem tart követhetőnek, követendőnek. A maga számára elfogadott nyelvszemlélet indoklásához nem föltétlenül indokolt a nyelv művelés és az elméleti nyelvészet elmarasztalása (26–40), és ebben mintha maga sem követné WARDHAUGH általa idézett véleményét, hogy tudniillik „Nyelvészetet nemcsak egyféleképp lehet művelni, bár elmondható, hogy némely nyelvész időnként úgy viselkedik, mintha csak úgy lehetne, ahogyan ő teszi.” (26). A másféle célú, jellegű, szemléletű megközelítés nem lehet alapja az olyan minősítésnek, hogy mi az igazi, és mi a nem igazi nyelvészet. Egy korábbi tudománytörténeti korszakban jelentős lépés volt az invariancia és a variancia (nyelv és beszéd) megkülönböztetése, a kontraszt, az oppozíció fontosságának felismerése, mint ahogy most aktuálissá vált és módszertanilag is lehetségessé a variabilitás és a kontinuumok szociolingvisztikai (más oldalról: kognitív) vizsgálata, és ez nem jelent mást, mint a rendszerű összefüggések mélyebb és tágabb dimenzióban való elemzését. Amikor a szerző a nyelvi változást és variabilitást kutató szociolingvisztikát tekinti aktuális és kutatási céljának megfelelő szemléletnek és keretnek, akkor ezt nem valami tagadásaként vagy meghaladásaként kell megtennie, hanem abban a meggyőződésben, hogy a nyelvi változóknak és az általuk meghatározott nyelvi változatoknak a beszélő ember társadalmi helyzetével való feltételezett összefüggése csak ily módon tárható föl, igazolható.

4. Az elmélet és a nyelvszemlélet határozza meg a kutatás módszertanát. A variációelmélet módszertani alapelveit a szerző a következőkben látja: a megfelelő adatokban, a teljes körű elemzésben, a reprezentativitásban, a változó kontextusának gondos meghatározásában (34). A vizsgálat maga feltáró jellegű volt, és az adatok arra vonatkoznak, milyen a változók által reprezentált nyelvi jelenségek megítélése és használata a magyar lakosság körében. Kapcsolódott ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT szociológiai kutatásaihoz, annak részeként valósult meg közvéleménykutató terepmunkásokkal száz olyan településen, amely a legfontosabb mutatók tekintetében reprezentálja az országot. Az adatközlők eredetileg ezer főre tervezett mintája végül 832-re apadt, de a kiválasztott szociológiai jellemzők tekintetében (lakhely, életkor, mobilitás, foglalkozás, ingázás, etnikum) így is megőrizte reprezentatív jellegét a 18 évesnél idősebb magyar lakosság tekintetében. Megítélésem szerint azonban a reprezentatív jelleg is viszonylagos. Nincs abszolút reprezentatív minta, mint azt néha a szerző sugallja, hogy tudniillik minden más korábbi vizsgálat torzított mintával dolgozott volna. Saját dimenziójában és szemléletében, saját kutatási célját tekintve a nyelvföldrajzi kutatás és több más kutatás mintája szintén reprezentatív volt.

Mindezek gyakorlatilag a szociológia módszertanához tartoznak, azok átvételét jelentik a szociolingvisztikai vizsgálat számára. A kérdőívet viszont KONTRA MIKLÓS, PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS állította össze általánosabb nyelvészociológiai vizsgálati kérdésekből, továbbá négyféle feladatból: grammatikalitási ítéletek (34), szóbeli mondatkiegészítés (16), írásbeli alternatívaválasztások (5) és írásbeli hibajavítások (13). A vizsgálat jellegéből (és lehetőségeiből) adódott, hogy a konkrét nyelvi példát írott formában kapta meg az adatközlő, a választ, a megoldást a kérdezőbiztos rögzítette, a feladatot pedig az adatközlő végezte el írásban. A spontán élőbeszéd ily módon kívül rekedt a vizsgálat körén, a változatos feladattípusok viszont lehetőséget nyújtanak a nyelvi tudatosság (megítélés) és a nyelvhasználat (produkció) viszonyának elemzésére (grammatikalitási ítéletek/mondatkiegészítő feladatok). Így konkrét jelenségekben nyer igazolást az a minduntalan tapasztalható tény, hogy jelentős eltérések lehetnek a beszélő beszéde és az arról alkotott vélekedései között (hasonlóképpen ahhoz, ahogy a külső régiókban lényeges eltérés tapasztalható a nyelv pragmatikus használata és szimbolikus értékelése között).

Köztudomású, hogy a kérdéses módja, a feladat jellege befolyásolja az adatközlőt. KONTRA MIKLÓS ezt saját tapasztalatából és a szakirodalomból is tudja, és erről a vizsgálat statisztikai adatsorai is árulkodnak. Ezért szentel külön fejezetet a feladathatásoknak (229–39). Ebben a következtetések summája a következő: „a (természetes, hogy X), a suksükölés, az (e), és az E/1(m) eseté-

ben a nemstandard változatokat mindig kevesebben mondták ki, mint ahányan helyesnek ítélték, és írásbeli hibajavításban fogadták el a legtöbben. Az említett változók esetében tehát a minta a szóbeli produkcióban a legstandardabb, az ítéletekben kevésbé standard, és az írásbeli hibajavításban a legkevésbé standard.” (238)

5. A beszélő társadalmi helyét és helyzetét meghatározó független változókat, indokolt esetben némileg módosítva és kiegészítve, a szociológiai keretkutatásból vette át a szerző. A magyar nyelvészeti szakirodalomban valóban hiánypótló olyan társadalmi jellemzők figyelembevétele is, mint az ingázás, az etnikai hovatartozás, a mobilitás. Ezek mellett a nyelvmuvelés kakukktójának tűnik ugyan, a vizsgálat azonban ennek releváns voltát igazolta. Az iskolázottsággal kapcsolatban a szerző úgy véli, hogy a rendszerváltás előtti nagy fokú mobilitással függ össze az, hogy a magyar standard nem távolságtartó, nem kirekesztő, mint más nyelvek esetében. Ebben bizonyára szerepe, sőt nagyobb szerepe van annak, hogy a magyar nyelvi változatok között történelmileg sem volt nagy távolság. Ez a viszonylagos szerves egység éppen a standard túlszabályozásával, a nyelvhasználati minták sávjának szűkülésével és egyes szakmai regiszterek eltávolodásával újabban kezd megbomlani. (A szétfejlődés egyéb tünetei nem tartoznak ide.) A településtípusok tekintetében többszörösen indokoltnak bizonyult a főváros/vidék megkülönböztetése. Az adatok értékelése azt valószínűsíti, hogy az explicit magyar nyelvi norma ilyen értelemben „központi”-ként és nem „közös”-ként működik.

A társadalmi osztály azért nem szerepel független változóként, mert a szociológiai vizsgálat sem használta, az pedig valóban nem várható el, hogy a nyelvészek végezzék el az adott társadalmi osztályszerkezetének leírását. Így helyette a foglalkozási rétegek reprezentálják az osztályokat, és szinte csak megnevezés kérdése, hogy el is végezzük az azonosítást. Csakhogy ez a lényegtelennek tűnő módszertani kérdés felvet egy jóval általánosabbat: szociológia és nyelvészet szoros kapcsolatában nem jelenthet-e korlátokat a nyelvészet függő helyzete, különösen, ha tekintetbe vesszük a szociológia ideológiai, néha politikai fertőzőkenységét? Mert az az 1948 utáni kétségtelen radikális magyarországi társadalmi átalakulás, amelyre a szerző ACZÉL GYÖRGYÖT is idézi (63), megváltoztatta ugyan a társadalom szerkezetét, de csak ideológiai elfogultsággal lehet kétségbe vonni az osztályok meglétét. (A szerző ezt nem is vonja kétségbe.) Ez a megjegyzésem nem valamiféle előítéletes távolságtartást sugall a szociológiával szemben, hanem csupán szakmai elővigyázatosságot. Ez is szükséges ahhoz, hogy valóra váljon a szerzőnek a „Bevezető”-ben megfogalmazott szándéka: „...igyekeztünk e két tudomány [nyelvészet és szociológia] hazai művelői közötti szakadékot csökkenteni, abban a reményben, hogy ez mindkét fél hasznára válhat” (25).

6. A vizsgálat módszertani előkészítésének szociolingvisztikailag legérzékenyebb része a megfelelő nyelvi változók kiválasztása és feladatokba foglalása volt (leírásuk a 66–84. lapon). Mindkét mozzanatot jelentős mértékben korlátozta a vizsgálat terjedelme és jellege. KONTRA MIKLÓS, PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS ezt sikeresen oldotta meg: mindkettőhöz megvolt a kellő szakirodalmi tájékozottságuk, s empirikus tapasztalataik is széles körűek, változatosak. Végül 9 nyelvi változót és 5 helyesírási problémát tartalmaznak a feladatok. Kissé problematikusnak tűnik néhány olyan változónak az írott példákban való megjelenítése, amelyek a spontán beszélt nyelvre jellemzőek (ilyen pl. már az első is, az inessivusi *-ba/-be*). Zavaró lehet az is, ha valamely variáns két változóhoz is kapcsolódik (pl. az *én innék*, amely a nákolásra vonatkozó példamondatban szerepel standard változatként, és ezt zavarhatja az igének az ikességével kapcsolatos variabilitása). Nem bizonyult szerencsésnek a *miatt* és a *végett ok-*, illetve célhatározói használatának vizsgálata, és bizonyára azért nem, mert a többitől eltérően ez a két névutó (mint a névutók általában) más szintaktikai szerkezetekkel is váltakozhat, használatukban pedig nem szimmetrikusak. A *végett* jóval ritkább, inkább formális vagy dialektális használatú, így a vele alkotott, köznyelvinek szánt példamondatok is csak mesterkéltnek lehetnek. Ennek következménye, hogy „a sztenderd célhatározói

változat megítélésére jelentős hatást gyakorló változók mindegyikének a várakozásokkal ellentétes hatása volt: az alacsonyabb iskolázottságúak sztenderdebbek a magasabb iskolázottságúaknál, a falusiak a városiaknál...” (203–4). A változókkal kapcsolatos módszertani tanulságokat a vizsgálat eredményei alapján PLÉH CSABA is megfogalmazza (267).

7. A vizsgálati eredmények részletes bemutatása, elemzése és összegzése alkotja a kötet törzsanyagát (4–7. fejezetek). A nyelvi változók terepmunka során adatként rögzített változatainak a független változókkal való statisztikai korrelációját KONTRA MIKLÓS elemzi nagy körültekintéssel, előbb nyelvi változók szerint, majd szintetikusán: a független változók oldaláról. Azt, hogy a független változók külön-külön és páronkénti interakcióban mutatnak-e szignifikáns hatást. Természetesnek tűnhet, hogy a függő változó a független változóval okozati-ok viszonyban áll, ez utóbbi igazodik az előbbihez, az előbbi szerint. A korreláció, a kovariancia azonban az esetek többségében nem jelent oksági viszonyt. Mint ST. GOULD figyelmeztet rá: „Az a helytelen feltételezés, miszerint a korreláció okságot foglal magában, valószínűleg az emberi gondolkodás két-három legsúlyosabb hibája közé tartozik.” (Az elméricskelt ember. Bp., 1999. 244). A korreláció nem zárja ki az okságra vonatkozó következtetést, de nem is implikálja. A szerző mint a módszer buktatóinak jó ismerője tisztában van ezzel, de mintha ki is zárná annak lehetőségét, hogy adott esetben esetleg mégis közvetlenebb összefüggés lehet független és függő változók között. Például a legfiatalabbak véleményét bizonyára közvetlenül befolyásolja az, amit néhány évvel korábban az iskolában tanultak az illető nyelvi jelenségről. Ezért is van, hogy a fiatal iskolázottak standardabbak más csoportoknál, és hogy az iskolázottság általában is szignifikáns tényező. Noha a statisztikai korreláció a nyelvművelés és a standard nyelvhasználat viszonyában sem vonható kétségbe, a szerző szerint a közvetlen hatás nem igazolható (de az ellenkezője sem, tehetjük hozzá mi).

Noha a kvantitatív szociolingvisztikai vizsgálat lényege az adatok statisztikai elemzése az említett kovariancia szempontjából, a szerző nem misztifikálja a statisztikát. Több helyen figyelmeztet rá, hogy az, ami statisztikailag szignifikánsnak tűnik, ténylegesen nem föltétlenül jelentős, esetleg egyáltalán nem érzékelhető. Nagyon fontos általános megállapítás, hogy a várakozásokkal, előzetes feltevésekkel ellentétben a független változók hatása megoszlik nyelvi változók szerint (pl. az iskolázottság hatásában a suksükölsésre és szuksükölsésre). Minden esetben árnyaltan, az egyes változókra lebontva elemzi a várt és a váratlan hatások megoszlását, fogalmazza meg az előítéletek és sztereotípiák cáfolatát.

Nem vonható kétségbe az a feltételezés, hogy a változók dinamikus nyelvi mozgásokat, folyamatokat reprezentálnak, a standardhoz közelítő vagy attól távolító változásokat. Ezek között vannak régiek (ikes/iktelen változatok), vannak későbbiek (pl. a nákolás) és egészen újak, jelenkoriak (*természetes, hogy / természetesen, hogy*). A szerző több ízben is hangsúlyozza, hogy ez a vizsgálat jellegénél fogva a nyelvi változatosságnak a társadalmi rétegződéssel való kapcsolatára irányul, igazi változásvizsgálatra nem alkalmas (az adatközlők korcsoportok szerinti megoszlása csak látszólagos-idő elemzéseket tesz lehetővé). Mégis, mint „pillanatfelvétel”, viszonylag pontosan rögzíti, hol tart néhány fontos, konkrét nyelvi jelenség mozgása. Azt a nem lényegtelen körülményt például, hogy milyen elterjedtségű a stigmatizált (sok esetben nyelvjárásnak tekinthető) változatok használata, kikre jellemző a hiperkorrekció.

8. A vizsgálatnak volt egy olyan kérdése is, amely arról kérdezte az adatközlők véleményét, hogy hol beszélnek Magyarországon a legszebben és hol a legcsúnyábban. Az e kérdésre adott válaszokat külön fejezetben értékeli KONTRA MIKLÓS (240–55). Az a tény, hogy Budapest megítélése a legkedvezőbb ebből a szempontból, Nógrád megyéé (a palóc nyelvjárásé!) pedig a legkedvezőtlenebb, valóban annak bizonyítéka, hogy „a nyelvjárási kiejtés leértékelődése folyamatban van, s ez a folyamat összefügg az iskolázottsággal és a városban éléssel” (253). Talán azzal is, hogy jelentős mértékben csökkent az explicit norma által elfogadott változatosság, hogy éppen

a kiejtésben szűkült a standard változatok sávja, és szűkült az a beszélői réteg (különösen az a min-taadó réteg), amely ezt leggyakrabban reprezentálja.

9. A „Nyelv és társadalom a rendszerváltáskor” című fejezet első, megítélésünk szerint legtanulságosabb alfejezetét PLÉH CSABA írta. A „Stigmatizáció és nyelvi tudat” azt a fontos dichotómiát jelzi címként, és elemzi a továbbiakban, amely a nyelvhasználat spontán, természetes (leegyszerűsítésre hajlamos) jellege és tudatos, kontrollált jellege között folyamatosan tetten érhető. Ennek a minden nyelv használatában megnyilvánuló következménye a stigmatizáció és a hiperkorrekció, amelyeknek pszichológiai és társadalmi motivációi egyaránt figyelmet érdemelnek. A szerző jelzi, hogy vannak általános motivációk, de vannak olyan befolyásoló tényezők is, amelyek sajátosak a magyarban például az angollal szemben. Ilyennek tekinti a nyelvművelést (mint valamely „negatív, cenzorszzerű hivatalos metanyelvi ellenőrzés” megtestesítőjét) és az anyanyelvoktatást. (Véleményem szerint ezek a belső hatóerők mindig másképpen működnek egy világnyelvben, amelynek sok a másodnyelvi beszélője, mint egy jórészt elsődleges funkciójú kisebb nyelvben; közvetve ebben az illető nyelv geolingvisztikai helyzetének is szerepe lehet.) Fontos a szerzőnek az az észrevétele, hogy „a normatív stigmatizáció és ellenpárja, a hiperkorrekció olyan helyeken jelenik meg, ahol valamilyen inherens *bizonytalanság* van magában a nyelvi rendszerben” (259). A vizsgálati eredmények tanulsága pedig a szerző szerint az, hogy „*a normát jobban követjük spontánabb helyzetekben, s a helyzetek bevezette másodlagos erőfeszítés és kontroll csak ront a teljesítményen, növeli a bizonytalanságot.* A normatív cenzor s a metanyelvi tudatos-ság nem csökkentik, hanem növelik a bizonytalanságot.” (277)

A fejezet 2. és 3. része ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT munkája. A 2. fejezet (Tudásstílusok és kommunikatív habitusok) mint szociológiai, tudásszociológiai értekezés kevésbé illeszkedik a kötet egészébe, és megítélése (vagy akár ismertetése) kívül esik a recenzens illetékeségi körén. A megszólítási formák vizsgálata olyan tendenciákat jelez erőteljesen a rendszerváltás előtti években, mint a formálistól az informális, a mozgalmától a polgári irányába való változást (a változást határozottabban képviselő csoportok: általában a fiatalok, általában inkább a nők, általában a nem vezető beosztásúak).

A megszólításokhoz hasonlóan a köszönési szokások változása, átalakulása is közvetlenebb velejárója a társadalmi átalakulásnak. Ez is része volt a kötetben bemutatott szociológiai, szociolingvisztikai vizsgálat sorozatnak. TERESTYÉNI TAMÁS a 11. jellegzetesen magyarnak tekinthető köszönési formával kapcsolatos preferáltságot összegzi (Köszönési szokások a rendszerváltáskor, 314–22). Négy köszönési stílust különít el: a formális-tradicionális, a nonkonform stílust, az informális és a semlegest, majd bemutatja ezek társadalmi-demográfiai megoszlását, helyüket a társadalmi-társas hálózatokban. Igazoltnak látja azt a feltételezést, hogy a köszönési stílusok összefüggést mutatnak azokkal a tudásstílusokkal is, amelyeket ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT kutatásai tár-tak föl: az uralmi-reprezentatív tudásstílus a formális-tradicionális köszönésekkel, a kapcsolatteremtő-önreprezentációs az informális nonkonformokkal, a kognitív-instrumentális a semlegesekkel.

10. Az utolsó, „Kitekintés”-nek szánt fejezetben KONTRA MIKLÓS releváns példákön mutatja be, milyen jelentős szerepet játszik Magyarországon is a nyelv a politikában, az igazságszolgáltatásban, mennyire fontosak az emberi jogok körében a nyelvi jogok (pl. a tannyelv választás joga), s mennyire időszerű a vernakuláris nyelvváltozatok (a nyelvjárások) elismerése az anyanyelvi oktatásban.

A KONTRA MIKLÓS által szerkesztett és jórészt szerzőként is általa jegyzett kötet témája (egy országos vizsgálat leírása, elemzése és összegzése) és (újdonságnak számító, korszerű) módszertana révén is kétségtelenül fontos kézikönyve a magyar szociolingvisztikának. Nem mentes bizonyos elfogultságoktól és indulatoktól; produktív, továbbgondolásra ösztönző megállapításai mellett stílusa is sok esetben provokatív, vitára ingerlő. Ez a hatása bizonyára nem is marad el. Jelentős ér-

deme, hogy saját megállapításait folyamatosan szembesíti, összehasonlítja a hasonló nemzetközi kutatások eredményeivel. Ezzel a vizsgálattal így annak is megnyílt a lehetősége, hogy más kutatásokat viszonyítsanak a magyarországihoz. Egy következő körben ez meg is valósult azzal a 90-es évekbeli Kárpát-medencei vizsgálattal, amelynek szintén KONTRA MIKLÓS volt a vezetője (A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén).

PÉNTEK JÁNOS